

G. Babayar¹, F. Cumaniyazova²¹Özbekistan Bilimler Akademisi, Milli Arkeoloji Merkezi bölümü, Taşkent, Özbekistan,²Özbekistan Bilimler Akademisi Ebu Reyhan Biruni adındaki Şarkşınaslık Enstitüsü, Taşkent, Özbekistan

(E-mail:gbabayar@yahoo.com, jumaniyazova84@gmail.com)

Sır derya oğuzları ve onlarınözbek türklerinin etnik oluşumundaki yeri

Özet. Özbeklerin etnik oluşumuna pek çok Türk boyları ve gayri Türk (Moğol vd, özellikle Doğu İranlı) gruplar katkıda bulunmuşlardır. Nitekim, Özbekler'in bünyesini teşkil eden Türk boylarının çeşitlilik arzettiği, bu durum bugünlerde bile Özbek ağızları arasında Karluk, Kıpçakça ve Oğuzca ağırlık kazanmasıyla kendi tesbitini bulduğu bir gerçektir. Bilindiği gibi, Oğuzlar Anadolu Türkleri, Türkmenler ve Gagauzlar, Azerbaycan ve İran'daki birçok Türk grupları (Afşar, Kaşkay, Songur, Horasan Türkleri, Halaç vd) ve Çin'deki Salarlar'ın etnik oluşumunda baş ve en etkin rolü oynamışlar. Özellikle, Oğuzların Özbek etnik oluşumundaki katkısı daha belirgin olup, buna benzer bir etki diğerlerine nazaran Kırım Tatarları ve Kumuklarda daha fazla hissedilmektedir. İlmî literatürde Özbek konuşma dilinin «Karluk lehçesi», «Kıpçak lehçesi» ve «Oğuz lehçesi» olarak adlandırılması da bunu tesbit eder.

En çok Karluk Türkçesi ve ikinci olarak Kıpçak ağızları Özbekistan'da ve ona komşu bölgelerde daha fazla konuşulduğu gibi, Özbek Oğuzcası Harezmi merkezli olarak Buhara vilayetinin kuzey-batı kısımları (Alat ve Karaköl tümenleri), Çarcüy (Lebap), Taşavuz(Kuzey-Doğu Türkmenistan), Horasan (Kuzey-Doğu İran) ve kısmen Kuzey Afganistan'daki Özbek ahali arasında kullanılmaktadır. Aslında Özbekler'in oluşumunda Oğuz boylarının katkısı daha fazla olmuş ancak orta çağlarda Orta Asya'da kurulan Türk devletlerinin kurucuları daha çok Karluk / Hakanî ve benzerleri (örn. Karahanlılar) ve Kıpçak soylu (örn. Özbek Hanlıkları) olması Oğuz etkisinin ikinci planda kalmasına yol açmıştır. Nitekim, Özbeklerin yaşadığı bir çok bölgede, özellikle, Harezmi, Güney Kazakistan (Türkistan, Karnak, İkan, Karabulak vd), Nurata dağları (bugünlerde Nevai vilayeti), Semerkant şehrinin güney-batı kısımlarında Oğuz Türkçesinin izleri görüldüğü kadar bir çok Oğuz boy adlarının etnotoponim olarak korunduğu bunu tasdik eder.

Anahtar kelimeler: Oğuzlar, Sırderya Oğuzları, Özbek Oğuzcası, Horezmi, Taşkent, Güney Kazakistan, Buhara, «Nurata Türkmenleri», Uz.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2023-144-3-197-210>

Received: 11.06.2022 / Accepted: 10.08.2022

Giriş

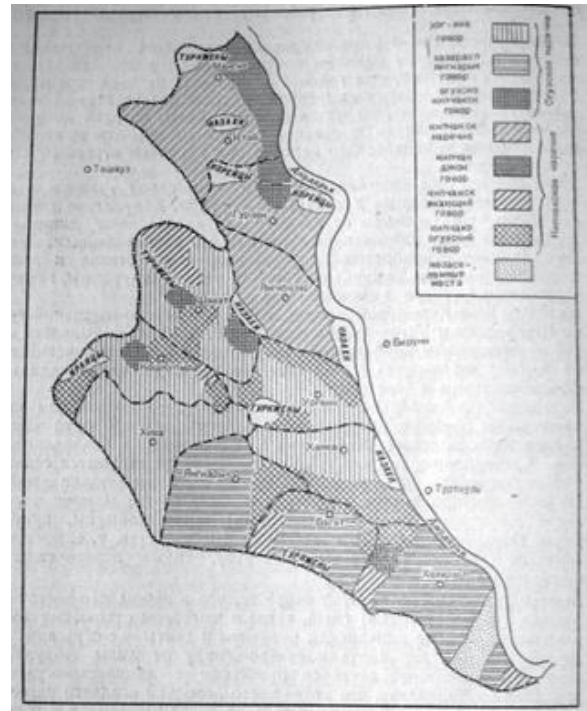
Dünya Türkologlarının sınıflandırmasına göre, Özbek dili Türk dillerinin Karluk lehçesine aittir. Uygur Türkçesiye aynı lehçeye dahil olan Özbek Türkçesi genelde böyle tanımlanmakla

birlikte «Özbek Kıpçakçası» yeva «Kıpçak Özbekleri» tabirinin yanı sıra «Özbek Oğuzcası», «Oğuz Özbekler» gibi terimler de sık sık görülür. Karluk lehçesi «Özbek edebî dili»nin çekirdeğini oluşturduğu, Özbek

nüfüsünün çoğu bu lahçede konuştuğu ve Orta Asya'daki eski şehir ahalsinin belirgin bir kısmının adı geçen lahçe temsilcileri olduğu bilinmektedir. Bunun yanı sıra, Özbekistan'ın pek çok köy ve kasabalarında hem de bölgeye komşu ülkelerde, özellikle, Tacikistan'ın güneyi ve Afganistan'ın kuzeyinde Özbek Kıpçakçası konuşan belirgin bir miktardaki ahali bulunmaktadır. Özbek Oğuzcası konuşanlar ise esas olarak Harezim vilayeti, Buhara'daki bazı ilçeler ve Güney Kazakistan'daki birkaç şehir ve köylerde kendini hissettirmektedir. Peki, Özbek dilindeki böyle bir dilsel durumun altında ne gibi gerçekler yatmaktadır?

Bilindiği gibi, en eski dönemlerde Orta Asya'nın daha çok kuzeydoğu bölgelerinde bulunarak sonradan batıya göç eden ve Sırderya nehrinin orta kıyısındaki bölgelerde yeni bir oluşum safhasını yaşayan Sırderya Oğuzları Türk topluluklarının yeni etnik oluşumlarına katılmışlardır. Yazılı kaynaklar ve etnolojik bilgilerden anlaşıldığı gibi Sırderya Oğuzları Batı Türkistan'daki etnik ve siyasi süreçlerde önderlik yapan Türk boylarından biri olmuştur. Nitekim, Orta Asya'nın eskiden yerleşik ve şehirli Türk topluluğu olan Özbeklerin esas temelini oluşturan Batı Türkistan (özellikle, Maveraünnehir ve Harezim bölgeleri) ve buralara komşu bölgelerde çok eskilerden meskun bulunan Türk dilli ahali arasında Oğuzların da ayrı bir yeri vardır. Bunu yazılı kaynaklar kadar, bugünlerde bile Oğuzlarla o veya bu şekilde ilişkili olan etnolojik bilgiler de teyit etmektedir, ki bunların başında Oğuz ağzı konuşan bir grup Özbeklerin yanı sıra Özbekistan'da Oğuzca etnotoponimler (yer adları) ve tarihte Oğuz kabileler birliğinde yer alan etnonim ve antroponimler (boy adları ve şahıs isimleri)nin belirgin bir şekilde hala korunmakta olduğu gibi kanıtlar yer almaktadır [9, 235-260 p.; 25, 165-176 p.; 16, 117-129 p.; 1, 255-263 p.]. Özellikle, Özbek Türkçesinin muhtevasında Oğuzcanın ayrı bir ağız olarak Harezim ve ona bitişik bölgelerde belirgin bir sayıya sahip ahali arasında konuşulması bunun parlak bir kanıtıdır. Yeri gelmişken Özbekistan'da yaşayan Oğuz grubuna dahil diğer Türk toplulukları olan Türkmenler, Ahıska Türkleri ve Azerbaycan Türklerinin Özbek Oğuzlarına dahil olmadığını da belirtmek gerekir. Hatta bu çalışmamıza bugünlerde Özbeklerin bir kısmına dönüşen

ve daha çok Semerkant şehrinde yaşayan «İrani»leri (bunlar aslında «Horasan Türkleri»dir) ve Semerkant vilayetinde yaşayan, kendi adlandırmaları «Türkmen», «Çandır» olan ahali gruplarını [20, 75-76 p.] da dahil etmediğimizi, bu meselenin ayrı bir konuyu oluşturduğunu vurgulamalıyız.

Levha I. Özbekistan'ın Harezim vilayetindeki Özbek ağızları (Türkolog F. Abdullayev'in sınıflandırması. Bkz. Snasarev, 1975: 75).

Özbeklerin muhtevasındaki Oğuzları veya Oğuz asıllı Özbekleri esas olarak iki gruba ayırabiliriz:

Ayrı ayrı etnik adlara sahip olan veya kendi boy adlarını koruyan grup;

Uzun asırlar zarfında kendi etnik adlarını unutarak esas olarak bulunduğu coğrafi bölge ve mesleğine göre adlandırılan grup.

Birinci gruba Buhara vahasının kuzey-batı bölgelerinde yaşayan ahali, ikinci gruba ise çoğunluk olarak Harezim vilayeti ve Karakalpakistan'da, kısmen de Güney Kazakistan'ın bazı köylerinde yaşayan Özbek ahali dahil edilir. Bununla beraber, ikinci gruba Türkmenistan'ın Taşavuz (Daşoğuz) ve Çarcüy (Lebap) bölgelerinde hem de Horasan (Kuzey-Doğu İran) ve Kuzey Afganistan'da

yaşayan ahalinin bir kısmı dahildir. Bunlar hariç, Oğuzca'yı unutarak, Özbek dilinin diğer ağızlarını konuşan Oğuz asıllı toplum ayrı bir üçüncü grup olarak algılanmalıdır. Bu gruba Buhara'nın kuzey-doğu ve Semerkant'ın kuzeyinde bulunan Nurata Özbekler'i ve Özbekistan'ın bir kaç bölgelerinde ayrı köy veya mahalleler oluşturarak yaşamakta olan «Ürgenciler» dahildir.

Araştırma Yöntemleri

Oğuzlar tarihi araştırılması üzere günümüzde farklı metot ve yöntemler vardır. Bu metot ve yöntemler ile Oğuzlar tarihinin daha etkili ve iyi bir şekilde araştırılması amaçlanmaktadır. Oğuzlar tarihi gibi konuları araştırmak için günümüzde tarama (Kaynak Arama), Tasnif (Sınıflandırma), Tahlil (Çözümleme), Tenkit (Eleştiri), Terkip (Sentez) gibi birçok yöntem vardır. Çalışmamızda buradaki yöntemlerin konumuzun araştırılmasında nasıl ve ne şekilde uygulandıklarını değerlendirdik.

Harez m vahasında Oğuzlar

Harez m bölgesi Özbek Türklerinin etnik oluşumunda önemli bir rolü oynamış, bunu ilkin Oğuzların, sonradan ise daha çok Kıpçakların Harez m üzerinden Amuderya – Sırderya arasındaki topraklara, yani Batı Türkistan, Maveräünnehir adlarıyla bilinen bugünkü Özbekistan topraklarına sürekli olarak göç ettikleri tesbir etmektedir. Ta İslam öncesi dönemlerde Harez m vahası ve ona yakın çöl ve stepler Oğuzlarla meskun bölgeler olarak bilinmiştir. Özellikle, miladî 9.-10. yüzyıllarda Oğuzların belirgin bir kısmı Aral gölünün doğu, güney ve batı bölgelerinde daha kalabalık toplum olarak görüldüğü yazılı kaynaklarda yer almaktadır.

Rusyalı Türkolog N. A. Baskakov miladî 11.-12. yüzyıllar arasında Oğuzların 3 büyük kısma bölünerek hareket ettiğini, onlardan bir kısmının Aral gölü havzalarındaki steplerde yaşayarak, bugünkü Türkmen ve Harez m Özbekleri hem de Karakalpakların oluşumunda önemli rol oynadığını vurgulamıştır [14, 115 p.].

922 yılında İdil Bulgarları'na seyahet eden İbn Fadlan Harez m'den geçen yollardan dolaşırken, Ust-Yurt topraklarında Oğuzların yaşadığını kaydetmiştir [13, 559 p.].

Harez m bölgesinde ta son yüzyıllara kadar bir kaç boy adının korunduğu bilinmektedir. Rus etnoğrafi G. P. Snesev 19. yüzyılın sonu – 20. yüzyılın başlarında Özbek boylarının Harez m vahasında yayılımı haritasını düzenlemiş ve onda bölgede kalabalık olarak yaşayan Kıpçak Özbeklerle birlikte *Bayat*, *Afşar*, *Kirlavut*, *Çavdur* gibi Oğuz boylarını da göstermiştir [24, 79 p.]. Orta çağlarda bu bölgede Oğuzların daha kalabalık olduğu ve boy adlarını daha fazla koruduğu yazılı kaynaklardan anlaşılmaktadır. Gürgeç (Köhne Ürgenç / Türkmenistan)'dan kuzeybatıda yer alan ve batıda ta Hazarlar ülkesine kadar uzanan geniş düzlükleri içeren step miladî 10. yüzyılda «Harez m çölü» veya «Oğuz deşti» olarak adlandırılmıştır. «Oğuz deşti» adı Hazar denizinin kuzey-doğu kıyıları, Merkezî Unguzartı, Güney-Doğu Karakum ve Aral gölü havzalarında yer alan Kızılkum çölünü içeren geniş bir bozkır sahaya nispeten kullanılmıştır [11, 50-53 p.].

Harez m bölgesinde bugünlerde yer adı olarak bilinmekte olan şu gibi boy adlarına denk gelinir: *Kınık* (Hive ilçesindeki köy ve kanal adı «Kınık-yap»), *Sandıklı* (Bağat ve Hazerasp ilçelerinde hem de Buhara ve Nevaî vilayetlerinde birer köy adı), *Bicanak* (Harez m vilayetindeki Bağat ve Yengi-arık ilçelerindeki köy adı)[9, 243 p.]. Bilindiği gibi, adı geçen etnotoponimler daha çok Oğuz boyları olarak yazılı kaynaklarda geçer. Araştırmacılar bunlara dayanarak Harez m bölgesinde Özbek halkının oluşumunda Oğuzların faal iştirak ettiklerini vurgularlar[27, 121, 176 p.].

Özbeklerin etnik oluşumunda Harez m vahası ve civarlarında meskun bulunan Oğuz Türklerinin katılımını şu gibi faktörlere bağalayabiliriz:

- 1). Miladî 9.-11. yüzyıllarda ve ondan sonraki dönemlerde bölgede Oğuzların daha yoğun ve etkin olmaya başladığını Arap ve Fars dilli kaynaklar teyit etmektedir. Bu dönemde bazı Oğuz boyları kabile hayatından ayrılarak, buradaki şehir ve kentlere yerleşmeye başladılar ve yerli ahaliyle kaynaşırlar. Buralardaki daha lüks hayat onları için cazibe kaynağı oluşturur;
- 2). Oğuz boylarının yerleşik ahaliyle gittikçe yakınlaşması buranın coğrafî, siyasî ve kültürel şartlarıyla ilişkili bir şekilde hız kazanmaya başlar. Özellikle, buralarda Oğuz asıllı yerel yönetici hanedanların (örn. Selçuklular,

Harezmsah-Anuşteginiler) ortaya çıkması, Harezms ve civar bölgelerin İslam dinini benimsemesi etnik süreçlere dolayısıyla, türlü toplumların kaynaşımına hız kazandırmıştır. Yine de uzun yıllar zarfında bazı bölgelerde Oğuz boy adlarının daha az veya daha fazla korunması bazı yerlerde bu tür kaynaşımın daha sıkı olduğunu, bazı yerlerde ise değişik bir şekilde yüz gösterdiğini kanıtlar. Yani burada bazı iskan yerlerinde bir kaynaşımın daha çok, boş arazıların Oğuz boyları tarafından benimsenmesi söz konusudur. Etnoloji bilimi uzmanlarına göre, yerleşik ahalile kaynaşım sürecine katılan etnik gruplar bazen uzun zamanlar zarfında oturakların muhtevasında kendi entik adlarını koruduğu görülür. Bazen ise yerleşik ahaliye daha çok kaynaşımın sonucu olarak belirli etnosların kendi etnik adlarını unutarak iskan ettikleri köy veya bölgenin eski sakinleriyle kendilerini aynı toplum olarak görmeye başladıkları bir gerçektir. Özbekistan'da Abdal, Avşar, Halaç, Uz, Hıdır-eli, Çandır (bu son iki etnik adı taşıyan köy sakinleri yörelere göre kendilerini Özbek veya Türkmen saymaktadırlar), gibi köy ve kasaba adlarının yanı sıra buralardaki ahalinin kendi cedlerini bu boylara dayatması, Harezms ve Nurata bölgelerindeki bir grup Oğuz asıllı Özbeklerin boy adlarını unutarak daha çok bulunduğu bölge adını ön plana çıkarttıkları bu görüşleri kanıtlamaktadır [9, 243 p.; 15, 143-146 p.; 20, 144-184 p.].

Zerafşan vahasındaki Oğuzlarla bağlantılı etnik gruplar ve «Nurata Türkmenleri»

Bugünkü Özbekistan'ın yerli ahali muhtevasında bugünlerde dili ve umum kültürel hayatı temel olarak Maveraünnehir'le bağlantılı olmasıyla birlikte kendilerini Hazar havzaları Türkmenleriyle bağlantılı sayan, esas olarak Semerkant ve Buhara vahası hem de civarlarında (Nevai, Cizzah vilayetleri) yaşamakta olan ahali bulunmaktadır.

Bu konuyu inceleyen Rus etnoğrafi V.G. Moşkova Özbekistan topraklarında yaşamakta olan tüm Türkmenleri etnik yönü ve boy anlayışına göre iki gruba ayırır:

1. Buhara Hanlığı topraklarında yaşayan Türkmen boyları: *Ali-eli, Bayat, Yamut, Salır, Sarık, Hıdır-eli, Çandır, Çavdır, Şih, Ersarı*. Onların Hazar denizi – Amuderya arası Türkmen boylarıyla ilişkili oldukları doğrultusunda

hiç bir şüphe bulunmamakta olup, bugünkü Özbekistan topraklarına bundan 100 veya 250 sene önce gelerek yerleşmişlerdir. Bu boy grupları doğrudan doğru bugünün Türkmenistan'ı topraklarından değil, daha çok Amuderya nehrinin havzalarından hem de Harezms'den gelmişlerdir. Ancak, yukarıda görüldüğü gibi, onlardan sadece 3'ü (*Bayat, Salır, Çavdır*) geleneksel 24 Oğuz boyu içerisinde yer alır. Diğer Türkmen boyları ise, gerçi kendi menşelerini Türkmenlere dayatsalar bile kendilerini Özbek sayarlar, ki onların boy adları *Çandır, Uaz, Cüneyit, Emir-eli, Sayat, Hıdır-eli* ve s. dir. Bununla beraber, *Hıdır-eli, Salır, Bayat, Yomut, Sarık, Çavdır, Ersarı* boylarının Hazar Türkmenleri ile bağlantılı olduğu daha çok gerçekçi gözüküyor.

2. İkinci gruba genel olarak «Türkmen» adı altında boy menşei tam olarak belli olmayan etnik gruplar dahildir [22, 135 p.].

Semerkant vilayetinde Hazar kıyılarından yakın tarihlerde göç eden ahali Buhara vilayetine nazaran daha az bulunmaktadır. Semerkant Türkmenlerinin çoğunluğu kendilerini «Özbeklerin Türkmen boyu» olarak adlandıran ikinci gruba mensup bulunmaktadır. «Özbek Türkmenler»in esas iskan bölgeleri Nurata, Kermene, Kette-korgan, Cizzah ve civarlarıdır. «Özbek Türkmenler»in diğer Türkmenlerden, özellikle Türkmenistan Türkmenleri ve Özbekistan'ın Türkmenistan'a sınır bölgelerdeki Türkmenlerden farkı onların «Kıpçak Özbekçesi»nde konuşmaları ve kendi milliyetlerini Türkmenlerle değil, Özbeklerle bağlaması, kendilerine takılan «Türkmen» adını ise birer boy adı olarak görmeleridir.

Nurata Türkmenlerinin antropojisi (fiziki yapısı) ve kültürel yaşam tarzı bugünün Türkmenistan Türkmenlerinden oldukça farklılık arz etmektedir. Buna dayanarak saha uzmanları onlar arasında doğrudan doğruya etnik yakınlık bulunduğunu reddederler. Nitekim, Hazar – Amuderya arası Türkmenleriyle Nurata Türkmenleri boy teşkilatında da oldukça farklılıkların bulunması bu görüşü destekler. Özellikle, uzman V. G. Moşkova'nın bu konuda sürdürdüğü incelemeler sonucunda bu konu daha netlik kazanmış, her iki bölge (Hazar ve Nurata) Türkmenlerinin muhtevasındaki boy adlarının fazla örtüşmemesi buna delil oluşturmaktadır.

Bugünün Nurata Türkmenleri, daha doğrusu Özbek Türkmenleri (ki burada Özbekistan'ın türlü bölgelerinde yaşamakta olan «gerçek Türkmenler»i, yani, pasaportuna Türkmen yazılan Özbekistan vatandaşlarını karıştırmamak gerekir) iki çeşit boy teşkilatında müteşekildir. Birincisi, bu hudutta «Yirmi dört Ata» diye adlandırılan 4 boydan oluşan büyük bir boylar birliğidir. Bu birliğin içerisinde yine diğer bir boy grubu olan «Beş ata Mangışlau» ve bugüne kadar menşei bilinmeyen bir kaç boylar yer almaktadır.

«Yirmi dört ata» boy birliği gene «Altı Ata» diye adlandırılan 4 büyük boydan oluşmaktadır: 1) Altı Ata Kaz-ayaklı, 2) Altı Ata Kancıgalı, 3) Altı Ata Bögeçili, 4) Altı Ata Ay-tamgalı.

Özbek Türkmenlerinin «Yirmi dört Ata» grubu Nevaî, Semerkant ve Buhara vilayetinde, esas olarak Nurata dağlarının doğu eteklerinde yaşamaktadırlar. Çoğunluk araştırmacılar onları buralara bundan 250-300 sene önce geldikleri görüşünde ortaklırlar.

Nurata Türkmenleri kendilerinin etnik aidiyetini aşağıdaki rivayetle açıklarlar. Bir zamanlar, yani Ahmed Yesevi döneminde (12. yüzyıllar) Türkmenler, Sırderya'nın aşağı havzaları meskunları olmuşlar; meşhur şeyh ile anlaşmadan Amuderya havzalarına, sonradan Hazar kıyılarına doğru yol almışlardır; fakirleri ise göç etmeye uygun imkanlar bulamayınca güneye taşınarak Nurata dağlarını iskan tutmuşlardır.

Buhara ve Semerkant vilayetlerinin kuzeyinde bulunan Nurata bölgesinde Oğuzların ilk defa belirgin bir sayıda görülmeye başlaması Selçuklular'ın Sırderya'nın orta havzaları – Yesi (Türkistan şehri ve civarları) ndan güneye Maverainnehir'in iç kısımlarına ilerlemeye başlaması – 985-986 tarihleriyle ilişkilidir [13, 250 p.]. Yaklaşık 50 sene zarfında Selçuklular önderliğindeki Oğuz boylarının bu topraklarda öncülük yaptığı bilinir. Kaynakların şahitliğine göre, Nurata ilk Selçuklular'ın kışlık karargahı görevini yapmıştır. Yazın onların Soğd ve Amuderya kıyılarındaki bölgelere uğradıkları görülür [21, 350 p.]. Yukarıda sözü edilen Oğuz gruplarının Harezmi'le bağlantısı Harezmsah Altıntaş (1032) dönemine denk gelir.

Özbek Türkmenlerin Sırderya kıyılarından, özellikle, Yesi (Türkistan) civarlarından

Nurata'ya göçü ile ilgili rivayetlerin gerçeklik yanı var gibi gözükmektedir [22, 144 p.]. Ancak, Sırderya Oğuzları'nın tümü buralara göç ettiği söylenemez. Ünlü Rus orientalisti V. V. Bartold'un belirttiğine göre, 1220 yıllarında Moğollar Sırderya kıyılarındaki şehirleri ele geçirirken buralardaki «Nurata Türkmenleri» ile ilişkili Türkmen ahaliye denk gelmişlerdir [13, 241 p.].

Selçuklular önderliğindeki Batıya yönelen Oğuzlardan ayrı bir grup Oğuz boyları 11.-12. yüzyıllarda Buhara vahasında, özellikle, onun kuzey-doğu, kuzey-batı ve batısındaki çöl ve bozkır alanlarda yaşadığı bilinmektedir. Örneğin, Muhammed es-Samanî'nin kayıtlarına göre, Türkmenlerin bir grubu Buhara şehrinin doğu kısmında el-Cedide olarak bilinen köyün meskunleri olmuşlardır [19, 175 p.]. Onların buralara Sırderya kıyılarındaki Cend şehrinde veya onun civarlarından gelmiş olabilecekleri varsayılır. Buhara'nın batısında yer alan Paykend yakınlarındaki Samanîler döneminde harabeye dönüşen rabatlarda da bir çok Türkmen ailelerinin yaşadıkları kaynaklarda geçer [19, 63 p.].

11. yüzyılda Selçuklular önderliğindeki kalabalık Oğuz boyları Horasan'a ve Belh topraklarında yerleşirler, sonradan ise onlar batıya hareket ederek Ön Asya'daki bir çok ülkeleri ele geçirirler. Böylece, Irak, Suriye, Anadolu ve İran topraklarında kalabalık Türk topluluğu olarak Oğuzlar bilinmeye başlarlar. Gene de onların bir kısmı Timurular ve Babürlüler döneminde oralardan Maverainnehir ve ona yakın bölgelere geldikleri de bilinmektedir. Örneğin, Babür Türkmenler'in kara Koyunlu boyundan bir grubun (4-5 bin kişi) Azerbaycan ve İran'dan Hisar vahasına geldiklerini yazar [17, 40 p.]. Ancak bu Türkmenlerin bakıyeleri Nurata Türkmenleri veya Özbek Türkmenlerine katılıp katılmadığı bilinmemektedir.

Bizim incelemelerimiz onların Oğuzların Nurata ve civarına gelerek buralarda yerleşmelerini şu gibi tarihî etaplara denk geldiği sonucunu vermektedir:

İlk etap – Köktürk Kağanlığı dönemi ve ondan biraz sonraki dönem. Bilindiği gibi, bu dönemde Oğuzlar Yedisu, Orta Sırderya, Taşkent ve buralara güneyden yakın komşu bölgeler (büyük ihtimalle, Nurata)da görülmeye başlanmışlardır.

İkinci etap – Samaniler dönemi. Yani miladi 9.-10. yüzyıllarda, bir kısmı sonradan «Nurata Türkmenleri» diye adlandırılan Oğuz gruplarından bir grup Samaniler'den izin alarak, Soğd'un bazı bölgelerine, özellikle, Buhara ve Semerkant civarlarında yerleşmişlerdir.

Üçüncü etap – 11. yüzyıl ve ondan sonraki dönem. Bilindiği gibi, Selçuklu hanedanı önderliğindeki Oğuzlar 11. yüzyılın ilk çeyreğinde bir süre Soğd'un kuzey bölgelerinde, Nurata dağı eteklerinde otururlar ve Karahanlıların baskısı altında daha sonra buradan Amuderya tarafına, oradan da Horasan'a göç ederler. İşte bu dönemde Oğuzların göçe imkanı olmayan kısmı Nurata'da yaşamaya devam ederler.

Özbeklerin «Uz» boyu

19. yüzyılın sonu – 20. yüzyılın başlarında Buhara Emirliği'nin Çırakçı Beğliği'ne, bugünlerde ise Özbekistan'ın Kaşkaderya vilayeti muhtevastındaki Çırakçı tümeni (ilçesi) ne bağlı 10 dan fazla köy sakinleri «Uz» boy adını taşımışlardır. Kökdala, Hoşeli, Şorbazar, Herdüri, Talak-tepe, Alaton, Ötemeli, Maylıcar gibi bu köylerin [18, 3 p.; 161-163 p.; 15, 144-146 p.] yanı sıra komşu Semerkant vilayetinin

Nurabad tümeninde Hazarmalı, Ottız-kulaç gibi köyleri sakinlerinin de Uz boyuna mensup bulunmuşlardır. Bununla birlikte, Kaşkaderya vilayetinin Yekkebağ tümeninde «Uz» adını taşıyan köy bulunmakta, köy sakinleri kendi cedlerinin bu boydan geldiğini bilmektedirler.

Geleneksel «92 Özbek boyu» listelerinde geçen bu boy adının orta çağlar Bizans kaynaklarında *Ouç*, *Ouçoi* (Uzlar), Rus kroniklerinde «Torki» biçimlerinde görülerek miladi 10.-11. yüzyıllarda İdil (Volga) nehri kıyılarında ve Doğu Avrupa steplerindeki siyasi ve etnik süreçlere yoğun olarak katkıda bulunan bu boy adını birçok bilim adamları «Oğuz» adıyla birleştirmektedirler [6, 228-229 p.; 25, 165-176 p.]. Burada Eski Türkçe oğul ~ ul «oğul», oğuz ~ uz gibi dilsel olay söz konusu olabilir. Bugünlerde sadece Özbekler arasında korunan Uz boyu mensupları Özbek Kıpçakçasında konuşmakla birlikte Oğuzcaya özgü birçok özelliklere sahiptir. Örneğin, Herdüri köyü ahalisinin konuştuğu yerli ağızda Anadolu Türkçesine özgü yaşıt «aynı yaşta olan», kütile- «kötülemek, kötü

tarafını arayarak dedi kodu yapmak» vd gibi onlarca sözcüklerin yanı sıra bazı durumlarda kelime başı q- ünsüzünün k- veya g- olarak söylenmesi, kelime başı t- ünsüzünün bazen d- olarak kullanılması gibi: Qara-tepe – Gara-töbe (yer adı), Qarabay – Garabay (şahıs adı), Özbekçe kápäläk kelebek» yerine gübäläk, kekirmäk «geçirmek» yerine gäkirmäk, dälighüli «delikanlı», tavuş – davuş «ses», top «top» – dopvd. Bunun yanı sıra, gerçi konuyla doğrudan doğru ilişkili olmasa bile, adı geçen köy ağzında Eski Türkçe dönemlere özgü kelime başı y- ünsüzü yerine birçok yerde d- kullanıldığı da görüldüğünü belirtmeliyiz: DLT'de yaş- «gizlenmek, saklanmak» biçiminde geçen ve daha eski dönem Türkçesinde *daş-biçiminde görülmesi beklenen eylemin Herdüri köyü ağzında dāşin- - «gizlenmek, saklanmak» biçiminde korunması ilgi çekicidir. Diğer örnekler: köz yaşı «göz yaşı» – köz dāşı; yastuq «yastık» – dastıq; yalıñ «çıplak» – dalañ (aq-dalañ cer «ak yalın yer» tabiri içerisinde) [4, 300-499 p.].

Uz boyu mensuplarının 16. yüzyılda kalabalık Kıpçak boylarından oluşan göçebe Özbeklerin Sırderya nehrini geçerek Maverainnehir'e yerleştikleri süreçte İdil (Volga) kıyılarında Nurata dağlarına, oradan da Kaşladerya steplerine göç ettikleri sıralarda dilce Kıpçaklaştıkları düşünülebilir. Burada büyük ihtimalle «Nurata Türkmenleri» olarak bilinen, sonradan Kıpçaklaşmış Oğuz boylarında yüz gösteren değişimin benzeri bir durum söz konusudur

Çaç (Taşkent) vahası ve Güney Kazakistan'daki Oğuz grupları

Sırderya nehrinin orta havzalarındaki birer tarihî bölgeler olarak Çaç ve Güney Kazakistan'ın bir kısmı (Sayram–İsficap–Yesi / Türkistan) çok eski tarihlerden yegane kültürel bölgeler sıfatıyla aynı tarihî kederi paylaşmışlardır. Yazılı kaynaklarda Oğuzların esas kısmının Sırderya nehrinin orta (Taşkent – Yası/Türkistan şehirleri arası) ve aşağı (Cend – Aral Gölü arası) havzalarında yaşadıkları kaydedilir. Kaşgarlı Mahmud Divanü Lugati't-Türk eserinde (11. yüzyıl) «Karnak – Oğuz ülkesinde bir şehir»; «Karaçuk Farab'ın adı. O da Oğuz şehirlerindedir» kaydını düşer [4: 206, 213]. Nitekim, bugünkü Kazakistan'daki Türkistan şehrinin kuzeyinde ahalisi Karlukça

etkisinde kalan ancak Oğuzca niteliklerini de koruyan Özbek Türkçesinde konuşan Karnak köyü bulunduğu gibi, Türkistan şehrine yakın Özbek köylerinden biri Karaçık adını taşımakta, ahalisi de Oğuz etkisinin bulunduğu Karluk-Kıpçak karışımı bir ağız konuşmaktadır [23, 10, 12 p.].

İslam öncesi ve ilk Türk-İslam hanedanları döneminde Oğuzların bazı grupları Şaş (Çaç/Taşkent) vahasında, daha çok burasının Keles çölünde, Tanrı dağlarının batı uçları olan Ugam ve Çatkal dağlarının eteklerinde Karluklarla yan yana yaşamışlardır [26: 180; 8: 89-90]. İslam dinini benimseyen Oğuzlar yerleşikliğe geçince Şaş vahasının şehir ve köylerini iskan tutmaya başladılar. Örneğin, İbn Hevkel (10. yüzyıl) tarafından kaydedilen bilgilere göre, Müslüman Oğuzlar ve Karluklarla beraberce Biskend (şimdiki Taşkent şehrinin batısındaki Pıskent) şehrinde yaşamışlardır [21, 184]. Aslında bu tarihlerden daha önce, miladî 8. yüzyılda Şaş bölgesinin kuzey sınırı İsficab (şimdiki Çimkent) bölgesi de Oğuzlarla Karlukların sınır hudutlarından birini oluşturuyordu. Bu tarihlerde Hazar denizinden ta İsficab'a kadar Oğuzlar, İsficab'tan Fergane'ye kadar uzanan topraklarda ise Karluk Türkleri yaşamaktaydılar [13, 418 p.; 5, 405-412 p.; 8, 89-90 p.].

Özellikle, bu konuda orta çağ müelliflerinden biri İstahri'nin sunduğu bilgiler kıymetlidir: «Bu nehir [Çaç = Sırderya] Savran'ın sınırından geçer. Burada Guz (Oğuz) lar'ın evleri bulunur». Bilindiği gibi, Savran şehri Sırderya nehrinin sağ kıyısında yer alan, şimdiki Türkistan (Yesi) şehrinin 48 km batıda bulunan yerleşke olarak bilinirdi.

Oğuzlar Sırderya nehrinin sol kıyısında da yaşamış olup, İstahri Guz Türklerinin iskan ettikleri Süt kent şehri Maverünnehir'in sınır kenti olduğunu kaydetmiştir [11, 74 p.]. Arkeologların belirttiklerine göre, Süt kent şehir harabesi 2 adet olup, onlardan biri şimdiki Güney Kazakistan'da, Sırderya nehrinin sol kıyısındaki Karaköl bölgesi yakınında, diğeri ise birincisinden yaklaşık 2 km uzaklıkta bulunmaktadır.

Erken Orta Çağlarda Oğuzlar Farab ve Kencdeh (Kencide) vilayetleri arasında da yaşamışlardır. Kencdeh şimdiki Aris nehrinin orta havzalarında bulunmuş olup, onun yeri merkezî şehri Subanikent şimdiki Cuvan-

tepe şehir kalıntısının bulunduğu yerleşim meskenine denk gelmektedir.

Oğuzların Şaş ve İsficab vilayetlerinde kalabalık bir toplum olarak yaşadıklarını pek çok kaynaklar teyit etmektedir. İbn Hevkel'in kaydettiklerine göre, «Şaş (Sırderya) nehri kıyısındaki Biskent (bugünkü Pıskent) şehrinde İslam'ı kabul eden Guzz (Oğuz) ve Karluk kabileleri toplanırlar» [21, 521 p.]. İstahri de «Biskent şehrinin ahalisi türlü kişilerden müteşekkil olup, Müslüman olan ve tümü itikat için mücadele eden Guz, Karluk ve diğerlerinden ibarettir» kaydını düşer [11, 74 p.]. Burası Taşkent vahasının büyük bir kısmını oluşturarak orta çağlarda İlak, daha sonraki dönemlerde Ahengeran diye adlandırılan vadinin önemli bir şehri olmuştur.

Bunlar hariç, İstahri İlak vadisinin baş şehirlerinden biri olan Tunket'ten İsficab ve Taraz'a götüren yoldan bahsederken, Keles'te Enferan rabatı ve Oğuz köyü (Dih-i Guz) nam iskan yerlerini kaydetmiştir [11, 76 p.].

Kısacası, yukarıda Arap ve Fars müelliflerinden alıntılar Oğuzların Şaş (Taşkent) vahası ve ona yakın komşu bölgelerde kalabalık bir biçimde yaşadıklarına delalet eder. Bugünlerde bile Taşkent şehri başta olmak üzere bölgenin bir kaç eski şehir ve kasabalarının Özbek ağızlarında Oğuzca elemanların korunması bu bilgileri desteklemektedir. Bilindiği gibi, bugünlerde adı geçen bölge ahalisinin çoğunluk kısmı Özbek edebi diline yakın ağız – Karluk Türkçesini konuşmakta ancak bazı kelime ve tabirlerin Oğuzca bir karakter taşıması ilgi çekicidir.

Taşkent ağızında Oğuzca unsurlar

Gerçi Özbekçenin Taşkent ağızındaki Oğuzca elemanlar yeterince incelenmemiş olsa da bu çalışmada kendi ön gözlemlerimizde elde ettiğimiz bazı bilgileri paylaşmak istiyoruz:

Taşkent ağızında diğer birçok Özbek ağızlarından farklı olarak sonu -ık / -ik ekleriyle biten sözcüklerin -uk / -u: / -uv biçimlerini alması. Örneğin, Özbek edebi dili de dahil Genel Türkçede balık Taşkent ağızında balu:/ baluv, kaşık – kaşu: / kaşuv, ayık «ayı» – ayu: / ayuv, etik «çizme» – etu: / etuv. Bu dilsel durum Türk dillerinde daha çok Oğuz grubunun Anadolu Türkçesinde, özellikle Karadeniz ağızında sıkça görülmektedir. Buna benzer bir

durum orta çağ yazılı kaynakları olan Kitab-ı Dede Korkut'ta da görülür.

Diğer Türk dillerinde «dede» anlamında görülen «ata» / «baba» sözcüğü yerine Taşkent ağzında «dādä» sözcüğü kullanılmakta ve böylece Türkiye Türkçesindeki «dede» ile yakın benzerlik arz etmektedir.

Genel Türkçe'de ana «anne» Taşkent ağzında «apa / āpä» olarak kullanılmakta ve Anadolu Türkçesinin bazı ağızlarındaki epe / aba «anne» ile yakınlık taşımaktadır [7, 54 p.].

Anadolu Türkçesinde görülen ve daha çok yakın akrabalara nisbeten sevgi bildiren -gil / -giller eki Taşkent ağzında -qı ve -giler / -giller biçiminde görülmektedir. Örneğin, yaşça büyük akraba kadınlara apaqı «apa+qı», anne baba ve kardeşlere nisbeten ise ädämgilär»babamgiller», āpämgilär»annemgiller» ve ākämgilär «ağabeyim». İlginç olan -qı sevgi ekinin Kaşgarlı Mahmud'un Divanü Lugatı't-Türk eserinde ataqı sözcüğü geçmekte ve ona «babacığım anlamına gelen ve sevgi bildiren bir sözcük» diye açıklama yapılmakta, eserin diğer bir sayfasında ise qı ekine «sevgi eki. Akrabalık bildiren isimlerin sonuna eklenir. Bundan ata.kı denir; «ey babacığım» demektir. ana.kı «ey anneciğim» olarak bir yorum sunulmaktadır [4, 439 p.].

«Özbek Oğuzcası»

Yukarıda da dokunulduğu gibi, dilbilimcilerinin sınıflandırmalarına göre, Özbek dilinin üç büyük lehçe (ağız) larından birini Oğuzca oluşturmakta olup, bu lehçe çoğunluk olarak Harezmi vilayeti, Buhara vilayetinin Karaköl ve Alat ilçeleri, Türkmenistan'ın Çarcüy (şimdiki Lebap) ve Taşavuz (şimdiki Daşoğuz)vilayetlerinde hem de Güney Kazakistan'ın bazı köylerinde (İkan, Karnak ve s.)konuşulmaktadır [10, 11 p.].

Bunlar hariç, «Özbek dilinin Oğuz lehçesi» veya «Özbek Oğuzcası» olarak adlandırılmakta olan bu ağız İran'ın Horasan bölgesinde ve Kuzey Afganistan'ın bazı kasabalarında konuşulmaktadır. Ancak, bazı Türkologların çalışmaları hariç bu konuda fazla incelemeler yapılmadığından dolayı bu lehçe veya ağız özellikleri ilmî camiaya yeterince iletilmemektedir. Bazı bilgilere göre, «Horasan Türkçesi» veya «Özbek Oğuzcası»nda konuşan topluluk bugünlerde

İran'da 2 milyon civarındadır. Onların dili kendilerine çok yakın diller olan Azeri Türkçesi veya Türkmençe ile kaynaşarak, adeta bu dillerin muhtevasında yer almış olmakla beraber, bu dili konuşan toplum kendilerini biraz farklı görmekte hem de dillerini de «Türkî» olarak adlandırmaktadırlar [2, 8 p.]. Nitekim, Horasan'da, özellikle, onun merkez şehirlerinden biri Meşhed civarlarındaki 20 adetten fazla köy ve kasabalarda yaşamakta olan Türk asıllı ahalinin konuştukları Oğuzcayı araştıran Alman Türkologu G. Doerferbu ağızı «Horasan Türkçesi» olarak adlandırmış ve onun dil özelliklerine göre Özbek Oğuzcasına çok yakın olduğunu vurgulamıştır [2, 8-10 p.].

Deşt-i Kıpçak'ta yaşayan çeşitli Türk boylarının konuştuğu ağızların Özbek dilinin Oğuz lehçesine yaptığı etkileri inceleme işi dilbilimci uzmanları birçok tarihî linguistik meselelerle karşı karşıya getirmiştir. Bu meselelerin daha çok öneme haiz olanlarından biri adı geçen lehçe temsilcilerinin diğer Türk lehçe veya ağızlarıyla etkilenmesi nasıl geliştiği ve Oğuz ağızlarının Özbek dili muhtevasındaki diğer ağızlarla ne gibi kaynaşmalar yaşadığı konusudur. İkinciden, klasik Özbek veya eski adıyla «Çağatay Türkçesi» edebî dilinin oluşumu ve tedrici tekamülünde Oğuzcanın iştiraki meselesi de ayrıcalıklı bir tarihî ve lingüistik önem taşımaktadır [10, 12 p.].

Harezmi vilayetinin kuzeyi ve kuzeybatısındaki üç tümen (ilçe) hariç vilayetteki tüm ilçelerin Özbek dilli ahalinin konuşma ağızı Oğuz lehçesindedir. Bunlar hariç, Özbek Oğuzcası Türkmenistan'ın Taşavuz (Daşoğuz), Köhne Ürgenç bölgelerinin merkezî şehir ve pek çok köylerinde, Karakalpakistan'ın Birunî ve Törtkök ilçe merkezleri ve bazı köylerde konuşulmaktadır. Buhara vilayeti'nin Karaköl ve Alat ilçelerinde konuşulan ağız bir çeşit Oğuzca olmakla birlikte bu ağız «Harezmi Özbekçesi» veya diğer bir tabirle «Özbek Oğuzcası»ndan daha ziyade Türkmençeye yakınlık göstermekte ancak bu yakınlığın oranı buralardaki köy ve kasabalara göre değişmektedir [12, 13, 17-18 p.]. Yani bazı köylerde Oğuz Özbekçesine yakınlık, bazı köylerde ise Türkmençeye yakınlık söz konusudur. Cizzah vilayetinin Fariş ilçesi ve civarlarında konuşulan dil ise Oğuzca elemanları bulunan bir tür Özbekçedir. Bu

ağızda daha çok Oğuz lehçesine özgü uzun ünlülerin mevcut bulunması belirtilmiştir.

Özbek dilinin Harezmi ağızları üzerine F. A. Abdullayev ve A. M. Şerbak gibi Türkologların topladığı dil malzemeleri ve orta çağlarda Harezmi’de yazılmış edebi eserlerin (örn. Rabguzi’nin Kıssa-i Yusuf) dil özellikleri karşılaştırıldığında göze çarpıcı benzerlikler belirtilmiştir. Bundan yola çıkarak uzmanlar Harezmi hududunda miladî 13. yüzyılın daha başlarında Oğuz lehçesi temelli edebî dil – Harezmi Türkçesi oluştuğunu ileri sürmüşlerdir [11, 114 p.].

Bunlar hariç, Çağatay Türkçesinin birer uzantısı olan Özbek edebî dilinde de Oğuzçaya özgü birçok sözcüklerin bulunduğu bilinmektedir. Örneğin, Özbekçede yakın komşuları olan Kazak ve Kırgız Türkçelerinden bulunmayan ve daha çok Azerbaycan ve Anadolu Türkçesine özgü olan dudaq «dudak», olaraq «olarak», gözâl «güzel» sözcükleri bulunmaktadır. Bunun yanı sıra, Özbek Oğuzcasından farklı olan diğer Özbek ağızlarında da Oğuzçaya özgü b~v önsüz değişmesi veya b~ø dilsel olayı görülmektedir: bār~vār «var», boldı~voldı~oldı «oldu» vd. Diğer taraftan Kaşgarlı Mahmud’un Oğuzca olarak kaydettiği birçok sözcüklerin belirgin bir kısmı sadece Özbek ağızlarında değil Özbek edebî dilinde de korunmaktadır: buyur- «emretmek», çäkürgä – «çekirge» – çigirtkä (Özb.), armāğan/ yarmağan «armağan, hediye» – armuğan (Özb.), anla- «anlamak» - anla- (Özb.), dādä «baba» – dādä «baba» (Özb.), äkin «çiftlik» – ekin «ekin, çiftlik» (Özb.), kartur- «kardırmak, karıştırmak» – kar-, karıştır- «kardırmak, karıştırmak» (Özb.), kīp / kīpi «benzer, gibi» – kābi «gibi» (Özb.) vd [7, 54-56 p.; 4, 721 p.].

Sonuç

Esas olarak, 10.-11. yüzyıllarda kalabalık Oğuz boyları güney ve güney batı istikametinden önce Maveraiünnehir’e, sonra Horasan’a, oradan da İran, Kafkasya, Irak, Suriye ve Anadolu’ya göç ederlerken onlardan bir kısmı eski yırtlarında, özellikle, Aral gölü havzalarında kalıp, Türkmenler, Harezmi bölgesi Özbekleri ve Karakalpakların etnik oluşumunda etnik temel rolünü oynamışlardır. Özbek halkının etnik oluşumu yüz gösteren esas bölgelerde Harezmi, Taşkent, Zerafşan

vahaları ve Orta Sırderya havzaları gibi geniş bir hudutta Oğuzlarla o ya bu derecede bağlantılı olan etnik katmanın belirgin bir kısmının bugünlerde bile kendi dil özelliklerini ve hatta bazı bölgelerde kendi etnonimlerini korumuş olmaları bunun parlak örnekleridir. Özbek dilinin 3 büyük lehçesinden birini Oğuz lehçesi oluşturması da onların Özbek halkının etnik oluşumuna faal olarak katılan önde gelen komponentlerden biri olarak algılanmasının temelini teşkil eder.

Yukarıda dokunduğumuz gibi, Oğuz boy birliğine dahil olan boyların Özbeklerin oluşmasında iştiraki ve bugünkü Özbekistan topraklarına gelip yerleşmeleri aşağıdaki gibi etaplara denk gelir:

– Köktürk Kağanlığı dönemi ve ondan biraz sonraki dönem. Bilindiği gibi, bu dönemde Oğuzlar Yedisu, Orta Sırderya, Taşkent ve buralara güneyden yakın komşu bölgeler (büyük ihtimalle, Nurata)da görülmeye başlamışlardır;

– Samaniler dönemi. Yani, miladî 9-10. yüzyıllarda sonradan Nurata Türkmenleri diye adlandırılan Oğuz gruplarından bir kısmı Samaniler’den izin alarak, Soğd’un bazı bölgelerine, özellikle, Buhara ve Semerkant civarlarında yerleşmişlerdir;

– 11. yüzyıl ve ondan sonraki dönem. Bilindiği gibi, Selçuklu hanedanı önderliğindeki Oğuzlar 11. yüzyılın ilk çeyreğinde bir süre Soğd’un kuzey bölgelerinde, Nurata dağı eteklerinde otururlar ve Karahanlılar baskısı altında daha sonra buradan Amuderya tarafına, oradan da Horasan’a göç ederler. İşte bu dönemde Oğuzlar’ın göçe imkanı olmayan kısmı Nurata’da yaşamaya devam ederler. Bu etapta Oğuzlar’ın belirgin bir kısmı daha önceden de kalabalık olarak Oğuz boylarının yaşadıkları Harezmi bölgesinde yerleşirler. Taşkent bölgesinde de Oğuzlar sayısının arttığı işte bu dönemlere denk gelir [5, 405-410 p.].

Bu küçük çaplı incelememiz şu gibi sonuçları elde etmemizi sağlamıştır:

– Oğuzlar Özbek halkının etnik oluşumunda faal iştirak eden önde gelen Türk komponentlerinden biridir;

– Oğuzların Özbekistan hudutlarında görülmeye başlaması aslında daha eskilere dayanmakla birlikte onların buralarda veya buraya yakın topraklarda daha kalabalık bir şekilde görülmeye başlaması miladî 6-8.

yüzyıllara denk gelir ve onların Özbeklerin etnik oluşumundaki katılımı uzun zamanlar zarfında devam eder;

- Nurata Türkmenleri veya diğer adı Özbek Türkmenleri aslında Oğuz asıllı olup, orta çağlarda Kıpçak dil ortamında kalır ve Kıpçaklaşır, gene de onlar bazı Oğuz elemanlarını şimdiye kadar korurlar. Bu onların boy sisteminde (24 boy düşüncesinde, Mangışlak'tan geldiklerine dair ağızlı rivayetlerin bulunmasında), folklöründe (Göroğlu destanında, Akman ve Karaman ikiliği, bazı gelenek ve göreneklerinde), dillerinde (özellikle bazı sözcüklerde uzun vokalların korunmasında) kendini hissettirir.;

- Horasan Türkçesi ve Özbek dilinin Oğuz lehçesi / ağızı (tam adı»Harezmi Oğuz ağızı») arasındaki benzerlikler onların etnik kökleri de aynı bir temele dayandığına delalet eder. Oğuzlar Orta Asya'dan güney-batıya göç ederlerken bir yönü Harezmi bölgesi üzerinden olmuş, Sırderya'nın aşağı havzası, Aral gölü civarı ve Mangışlak'tan Horasan'a ve oradan da Yakın Doğu ve Anadolu'ya göç ederlerken çoğu zaman Harezmi birer durak görevini yapmıştır;

- Özbeklerin etnik oluşumunda Oğuzların katılımı gözetlenirken, onların oranı bölgelere göre farklı olduğu hissedilmektedir. Özellikle, Harezmi ve Zerafşan vahalarında (Semerkant, Nurata, Buhara) geçen etnik süreçlerde Oğuzların iştiraki daha belirgin olduğu ortaya çıkmaktadır. Nitekim, Oğuz lehçesinin birçok özellikleri Özbek Türkçesinin hemen hemen tümünde görülür ancak yukarıda vurgulandığı gibi bu özellikler yörelere göre farklılık arzeder. Yani Harezmi bölgesinin çoğunluğu, Buhara bölgesinin ise belirgin bir kısmı (Alat ve Karaköl ilçeleri) Oğuzcanın ayrı bir dalında konuşmaktadırlar. Özbekistan'ın diğer bölgelerinde ise Karluk ve Kıpçak lehçeleri içinde Oğuzca kökenli kelimeler görülmekte,

bazı ağızlarda belirgin, bazı ağızlarda da bunun aksidir. Özbekçe'nin Taşkent ağızında ise diğerlerine (özellikle Fergana ağızlarına) nazaran Oğuzca etkiler daha belirgindir. Bu durum Taşkent bölgesinin İslam öncesi ve ilk Türk-İslam hanedanları döneminde tarihi Oğuz bölgesine, yani Orta Sırderya havzasına (Yesı/Türkistan şehri civarı: Farab (Otrar), Karnak Kazıgurt vd) yakın bulunmasının yanı sıra Taşkent bölgesinin bir kısmı, daha çok bölgenin kuzeydoğu tarafında bulunan dağ eteğindeki Benaket (Ahangeran) vadisinin bir süre Oğuzların yaylarına dönüşmesi burada onların kendi izlerini bırakmasına yol açmıştır. Bunlar hariç, orta çağlarda, özellikle Kaşgarlı Mahmud döneminde temiz Oğuz iskan yerleri olan Karaçuk Dağları (bugünkü Karatau / Güney Kazakistan) civarındaki ahalinin sonradan Karluklaşan ancak Oğuz özelliklerini de bir derecede koruyan Özbek ahalinin Taşkent şehrine sürekli olarak göç etmeleri burada Oğuz izlerinin bulunmasını sağlamıştır;

- bu çalışmada Özbeklerin etnik oluşumunda Oğuzların yeri kısa bir tarzda araştırılırken sadece Özbekistan'ın Harezmi, Buhara, Nurata, Taşkent gibi Oğuz etkisi o veya bu derecede gözlemlenen bölgeleriyle sınırlı kalmış, Semerkant, Fergana, Kaşkaderya (özellikle Karşı şehri ve civarı), Güney Özbekistanağızlarındaki Oğuzca unsurların incelenmesi daha ilerideki çalışmalara bırakılmıştır.

Böylece, Sırderya Oğuzlarının birçok Türk boyları, özellikle, Kazak, Karakalpak, Türkmen, Anadolu ve Azerbaycan Türklerinin etnik oluşumuna katkıda buldukları gibi Özbeklerin etnik tarihinde de ayrıca bir yer tuttukları anlaşılmaktadır. Bu katkı sadece Özbek dilinde değil, kültür, sanat, gelenek ve örneklerde, destancılık, müzik ve şarkıcılık ve sairelerde kendini hissettirmektedir.

Кайнақча

1. Djumanıyazova F. Özbeklerin Etnik Oluşumunda Oğuzların Yeri. Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kùltürleri. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri. – 2014. – Ankara. – S. 255-263.
2. Doerfer G. İnan’daki Türk Dilleri. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı. Belleten – Ankara: TTK Basımevi. – 1969. – S. 1-11.
3. DLT 2005 – Dıvânü Lûgati’t-Türk. Kâşgarlı Mahmud. Çeviri, uyarılama, düzenleme S. Erdi, S. T. Yurteser. – Ankara: Kabcacı Yayınevi, 2005.
4. DLT 2018 - Dıvânü Lûgati’t-Türk. Kâşgarlı Mahmud. Hazırlayanlar Ahmet B. Ercilasun, Ziyat Akkoyunlu. 3. Baskı. – Ankara, TDK yayınları.
5. Hatamova, M. (2015). Çaç’taki Oğuz şehirleri. Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kùltürleri. 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri. Ankara 21-23 Mayıs 2014. Ankara. – S. 405-412.
6. Moravcsik G. Byzantinoturcica. II. – Berlin: Akademie-Verlag. – 1958.
7. Karahan A. Dıvânü Luğati’t-Türk’e Göre Oğuzca // Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kùltürleri. 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri. Ankara 21-23 Mayıs 2014. Ankara. – S. 41-60.
8. Omarbekov T., Nogaybayeva M.S., Koşımova A. Kazak Türklerinin Oluşumunda Oğuzların Rolü: Etnik ve Coğrafi Bütünlük // Millî Folklor, 2017, Yıl 29, Sayı 113. – S. 80-92.
9. Абдуллаев Ф.А. Ўзбек тилининг Хоразм шевалари. I. Луғат. II. Хоразм шеваларининг таснифи. – Тошкент: Фан, 2017.
10. Абдуллаев Ф.А. Ўзбек тилининг ўғуз лаҳжаси. Тошкент: Фан, 1978.
11. Агаджанов С.Г. Очерк истории огузов и туркмен Средней Азии IX–XIII вв. – Ашгабад: Илим.
12. Аллабердиев А. Бухоро ўғуз шевалари лексикаси. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. Тошкент. – 2018.
13. Бартольд В.В. Очерк истории Туркменского народа. Сочинения, том II, часть I. – Москва: Восточная литература, 1963. – 547-623 с.
14. Баскаков Н.А. Тюркские языки. Москва: Наука. – 1960.
15. Бабаяров Г., Кубатин А. К вопросу о термине «92 узбекских племен» в контексте исторических связей тюркских народов. Global-Turk. – 2014. – С. 137-147.
16. Бобоёров Ф.Б. Ўзбекистон худудида Қорахонийлар давригача бўлган қадимги туркий топонимлар. Марказий Осиёда анъанавий ва замонавий этномаданий жараёнлар. «К. Шониёзов ўқишлари» туркумидаги халқаро илмий анжуман материаллари, 1- қисм. Тошкент. 2005. – Б. 117-129.
17. Бобур Заҳириддин Муҳаммад. Бобурнома. – Тошкент: Фан, 1992.
18. Жўраев Б. Юқори Қашқадарё ўзбек шевалари. – Тошкент, Фан. 1969.
19. Камалиддинов Ш.С. Историческая география Тохаристана и Южного Согда по арабоязычным источникам IX – нач. XIII вв. – Ташкент: Фан. 1996
20. Маликов А.М. Тюркские этнонимы и этнонимы долины Зерафшана (XVIII – начало XX в.). – Ташкент, Muharrir nashriyoti. – 2018.
21. МИИТ. Материалы по истории туркмен и Туркмении, Том I.1. – Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1939.
22. Мошкова В.Г. Некоторые общие элементы в родоплеменном составе узбеков, каракалпаков и туркмен. Труды Института истории и археологии АН УзССР, том. II. Материалы по археологии и этнографии Узбекистана (с. 135-158). – Ташкент: Изд-во АН УзССР. 1950.
23. Муҳаммаджонов Қ. Жанубий Қозоғистондаги ўзбек шевалари морфологияси. Тошкент, Фан нашриёти. – 1983.
24. Снесарев Г.П. Объяснительная записка к «Карте расселения узбеков на территории Хорезмской области (конец XIX – начало XX вв.)» // Хозяйственно-культурные традиции народов Средней Азии и Казахстана. – Москва: Наука. 1975. – С. 75-94.
25. Султанов Т.И. Опыт анализа традиционных списков 92 «племен илатьи» // Средняя Азия в древности и средневековье. – Москва: Наука, 1977. – С. 165-176.
26. Шониёзов К.Ш. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Тошкент: Шарқ, 2001.
27. Қораев С. Ўзбекистон вилоятлари топонимлари. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2005.
28. ЎХШЛ. Ўзбек халқ шевалари луғати. Масъул муҳаррир Ш. Шоабдурахмонов. – Тошкент, Фан. 1971.

Г. Бабаяр¹, Ф. Джуманиязова²

¹Ўзбекистан ғылым академиясы, ұлттық археология орталығының бөлімі, Ташкент, Өзбекстан

²Ўзбекистан Ғылым академиясы, Әбу Рейхан Бируни атындағы Шығыстану институты, Ташкент, Өзбекстан

«Сырдария» оғыздарының өзбек түркілерінің этникалық құрамындағы орны

Аңдатпа. Өзбектердің этникалық құрамына көптеген түркі тайпалары мен түрік емес (моңғол т.б., әсіресе шығыс ирандық) топтар үлес қосты. Шындығында, өзбектердің құрамындағы түрік тайпаларының сан алуан екені және бұл жағдайдың бүгінгі күні де өзбек диалектілері арасында қарлұқ, қыпшақ, оғыз тілдерінің салмағы артып келе жатқандығы өз шешімін табуда. Белгілі болғандай, оғыздар Анадолы түріктерінің, түрікмендердің және гагауздардың, Әзірбайжан мен Ирандағы көптеген түрік топтарының (Афшар, Қашқай, Сонгур, Хорасан түріктері, Халач т.б.) және Саярлардың этникалық қалыптасуында негізгі және белсенді рөл атқарды. Қытай. Атап айтқанда, оғыздардың өзбек этникалық формациясына қосқан үлесі айқынырақ және осыған ұқсас әсер басқаларына қарағанда қырым татарлары мен құмықтарда көбірек сезіледі. Өзбек ауызекі тілінің ғылыми әдебиеттерде «қарлұқ диалектісі», «қыпшақ диалектісі», «оғыз диалектісі» деп аталуының өзі де осыны дәлелдей түседі.

Өзбекстан мен оның көршілес аймақтарында негізінен қарлұқ түрік, екіншіден қыпшақ диалектілері, сондай-ақ Бұхара уәлаятының солтүстік-батыс бөліктерінде (Алат және Қаракөл бөлімшелері), Чарджуй (Лебап), Тасавуз (солтүстік-батыс) аймақтарында өзбек оғыз тілінде сөйлейді. Орталығы Хорезмде орналасқан Шығыс Түркіменстан. Хорасанның (Солтүстік-Шығыс Иран) және ішінара Ауғанстанның солтүстігіндегі өзбек халқының арасында қолданылады. Шындығында, өзбектердің қалыптасуына оғыз тайпалары көбірек үлес қосты, бірақ Орта ғасырларда Орта Азияда құрылған түркі мемлекеттерінің негізін қалаушылар негізінен қарлұқ/Хакани және соларға ұқсас (мысалы, Қараханидтер) мен қыпшақ төрелері (мысалы, Өзбек хандықтары) оғыз ықпалының артта қалуына себеп болды. ашты. Негізінде, өзбектер тұратын көптеген аймақтарда, әсіресе Хорезмде, Оңтүстік Қазақстанда (Түркістан, Қарнак, Иқан, Қарабұлақ т.б.), Нұрата тауларында (қазіргі Невай облысы), Самарқанд қаласының оңтүстік-батыс бөліктерінде, көптеген оғыз ру атауларының этнотопонимімен қатар оғыз түріктерінің іздерін де көруге болады. Оның қорғалғанын растайды.

Түйін сөздер: Оғыз, Сырдария оғызы, өзбек оғызы, хорезм, Ташкент, Оңтүстік Қазақстан, Бұхара, «Нұрата түркімендері», уз.

G. Babayar¹, F. Dzhumaniyazova²

¹Uzbekistan Academy of Sciences, Department of National Archeology Center, Tashkent, Uzbekistan,

²Uzbekistan Academy of Sciences Institute of Oriental Studies named Abu Reyhan Biruni, Tashkent, Uzbekistan

The Sır derya oğuz and their place in the ethnic composition of the uzbek turks

Abstract. Many Turkish tribes and non-Turkic (Mongol et al., especially East Iranian) groups contributed to the ethnic formation of the Uzbeks, one of the most populous Turkish communities. As a matter of fact, it is a fact that the Turkish tribes that make up the body of the Uzbeks have diversity, and this situation finds its own determination among the Uzbek dialects even today, with Karluk (the other name is Hakani Turkish), Kipchak and Oghuz languages gaining weight. As it is known, Oghuzs played the main and most active role in the ethnic formation of Anatolian Turks, Turkmens and Gagauzs, many Turkish groups in Azerbaijan and Iran (Afşar, Kaşgay, Songur, Khorasan Turks, Halaç etc.) and Solors in China. Crimean Tatars contributed to one or another degree in the ethnic formation of Kumuk, Karakalpak, Kazakh, Kyrgyz, Nogay, Uyghur, Uzbek and others. In particular, the contribution of the Oghuzs to the Uzbek ethnic formation is more evident, and a similar effect is felt more in the Crimean Tatars and Kumuks than in the others. The fact that the Uzbek spoken language is called «Karluk dialect», «Kipchak dialect» and «Oghuz dialect» in scientific literature confirms this.

Mostly Karluk Turkish and secondly Kipchak dialects are spoken more in Uzbekistan and neighboring regions, as well as the Uzbek Oghuz language in the north-western parts of the Bukhara province (Alat and Karaköl divisions), Çarcüy (Lebap), Taşavuz (North-East Turkmenistan), centered on Khwarezm.), is

used among the Uzbek population of Khorasan (North-East Iran) and partially in northern Afghanistan. In fact, the Oghuz tribes contributed more to the formation of the Uzbeks, but the fact that the founders of the Turkic states established in Central Asia in the middle ages were mostly Karluk / Hakani and their like (e.g. Karakhanids) and Kipchak nobles (e.g. Uzbek Khanates) caused the Oghuz influence to remain in the background. has opened. As a matter of fact, in many regions where the Uzbeks live, especially in Khwarezm, Southern Kazakhstan (Turkistan, Karnak, Ikan, Karabulak etc.), the Nurata mountains (today's Nevai province), the south-western parts of the city of Samarkand, traces of Oghuz Turkish can be seen as well as the ethnotoponym of many Oghuz clan names. It confirms that it is protected. Again, it is interesting to see Oghuz elements in the language of the people of the Tashkent province, even if it is faint, and that Mahmud of Kashgar recorded the Benaket (Ahangeran) valley, which forms a part of this place, as the «Oghuz valley». The fact that a few Oghuz clan names are included in the traditional list of «92 Uzbek tribes with 92 tribes/boys» proves that the Oghuz contributed greatly to the formation of Uzbek Turks. Apart from these, there is also the opinion that the name «Uz», which is one of the Uzbek tribes and speaks in Uzbek Kipchak today, is a shortened form of the name «Oghuz».

Keywords: Oghuz, Sirderya Oghuz, Uzbek Oghuz, Khorezm, Tashkent, South Kazakhstan, Bukhara, «Nurata Turkmens», Uz.

References

1. Djumanyazova F. Özbeklerin Etnik Oluşumunda Oğuzların Yeri. Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri. 5.Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri. Ankara 21-23 Mayıs 2014. Ankara, 2015. P. 255-263. [In Turkish].
2. Doerfer G. İran'daki Türk Dilleri. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı. Belleten 1969 (ss. 1-11). Ankara, 1969. TTK Basımevi. [In Turkish].
3. Dîvânü Lûgati't-Türk. Kâşgarlı Mahmud. Çeviri, uyarlama, düzenleme S. Erdi, S. T. Yurteser. Ankara, 2005: Kabalıcı Yayinevi. [In Turkish].
4. Dîvânü Lûgati't-Türk. Kâşgarlı Mahmud. Hazırlayanlar Ahmet B. Ercilasun Ziyat Akkoyunlu. 3. Baskı. Ankara, 2018. TDK yayınları. [In Turkish].
5. Hatamova M. Çağ'daki Oğuz şehirleri. Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri. 5.Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri. Ankara 21-23 Mayıs 2014. Ankara, 2015. - S. 405-412. [In Turkish].
6. Moravcsik G. Byzantinoturcica. II. Berlin, 1958. Akademie-Verlag.
7. Karahan A. Dîvânü Lûgati't-Türk'e Göre Oğuzca. Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri. 5.Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri. Ankara 21-23 Mayıs 2014. Ankara, 2015. S. 41-60. [In Turkish].
8. Omarbekov T., Nogaybayeva M. S., Koşimova A.. Kazak Türklerinin Oluşumunda Oğuzların Rolü: Etnik ve Coğrafi Bütünleşim. Millî Folklor, 2017, Yıl 29, Sayı 113. 2017. S. 80-92. [In Turkish].
9. Abdullayev F.A. O'zbek tilining Xorazm shevalari. I. Lug'at.II. Xorazm shevalarining tasnifi. Toshkent, 1961. Fan. [In Uzbek].
10. Abdullayev, F.A. O'zbek tilining o'g'uz lahjasi. Toshkent, 1978: Fan. [In Uzbek].
11. Agadjanov S.G. Oчерк истории огузов и туркмен Средней Азии IX–XIII вв. Ashgabad, 1969. Ilim. [In Russian].
12. Allaberdiyev A. Buxoro o'g'uz shevalari leksikasi. Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. Toshkent, 2018. [In Uzbek].
13. Bartold V.V. Oчерк истории Туркменского народа. Sochineniya, tom II, chast I. (ss. 547-623). Moskva, 1963. Vostochnaya literatura. [In Russian].
14. Baskakov N.A. Tyurkskiye yaziki. Moskva, 1960: Nauka. [In Russian].
15. Babayarov G., Kubatin A. K voprosu o termine «92 uzbekskix plemen» v kontekste istoricheskix svyazey tyurkskix narodov. Global-Turk, 2/2014. C. 137-147. [In Russian].
16. Boboyorov G.B. O'zbekiston hududida Qoraxoniylar davrigacha bo'lgan qadimgi turkiy toponimlar. Markaziy Osiyoda an'anaviy va zamonaviy etnomadaniy jarayonlar. «K. Shoniyozov o'qishlari» turkumidagi xalqaro ilmiy anjuman materiallari, 1- qism. Toshkent, 2005. B. 117-129. [in uzbek]
17. Bobur Zahiriddin Muhammad. Boburnoma.(Toshkent, 1969, Fan). [in Uzbek].
18. Jo'rayev B. Yuqori Qashqadaryo o'zbek shevalari. (Toshkent, 1969, Fan). [in Uzbek].
19. Kamaliddinov Sh.S. Istoricheskaya geografiya Toxaristana i Yujnogo Sogda po araboyazichnim istochnikam IX– nach. XIII vv. (Tashkent, 1996, Fan). [in Russian].

20. Malikov A.M. Tyurkskiye etnonimi i etnotoponimi dolini Zerafshana (XVIII – nachalo XX v.). Tashkent: 2018, Muharrir nashriyoti. [In Russian]
21. Materiali po istorii turkmen i Turkmenii, Tom I.1. Moskva-Leningrad, 1939: Izd-vo AN SSSR. [in Russian].
22. Moshkova V.G. Nekotorie obshiy elementy v rodoplemennom sostave uzbekov, karakalpakov i turkmen. Trudi Instituta istorii i arxeologii AN UzSSR, tom. II. Materiali po arxeologii i etnografii Uzbekistana. Tashkent, 1950: Izd-vo AN UzSSR. [in Russian].
23. Muhammadjonov Q. Janubiy Qozog'istondagi o'zbek shevalari morfologiyasi. Toshkent, 1983, Fan nashriyoti. [in Uzbek].
24. Snegarev G.P. Ob'yasnitelnaya zapiska k «Karte rasseleniya uzbekov na territorii Xorezmskoy oblasti (kones XIX – nachalo XX vv.)» Xozyaystvenno-kulturnie traditsii narodov Sredney Azii i Kazaxstana. Moskva, 1985. P. 75-94. [in Russian].
25. Sultanov T.I. Obit analiza traditsionnykh spiskov 92 «plemen ilatiya». Srednyaya Aziya v drevnosti i srednevekovye. Moskva, 1977. Nauka. P. 165-176. [in Russian].
26. Shoniyozov, K.Sh. O'zbek xalqining shakllanish jarayoni. Toshkent, 2001. Sharq. [in Uzbek].
27. Qorayev S. O'zbekiston viloyatlari toponimlari. Toshkent, 2005. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. [in Uzbek].
28. O'zbek xalq shevalari lug'ati. Mas'ul muharrir Sh. Shoabdurahmonov. Toshkent. 1971, Fan. [in Uzbek].

Yazarlarning haqida ma'lumot:

Gaybullah Babayar – Professor, O'zbekiston Bilimlar Akademiyasi Milliy Arxeologiya Markazi Bolum Boshqaruvi, Toshkent, O'zbekiston.

Feruza Cumaniyazova – Ph.D., Professor, O'zbekiston Bilimlar Akademiyasi Ebu Reyhan Biruni atidagi Sharqshunoslik Institutusi, Toshkent, O'zbekiston.

Файболла Бабаюр – профессор, O'zbekiston Filymlar akademiyasi Yul'tyq arxeologiya ortalygyny bolum menqerushchisi, Tashkent, O'zbekiston.

Феруза Джуманиязова – Ph.D., O'zbekiston Filymlar akademiyasi, Ebu Reyhan Biruni atidagi Shygystanu instituty, Tashkent, O'zbekiston.